

Tehcir Öncesinde Doğu Anadolu'da Ermeni Katliamı (Kasım 1914-Mayıs 1915)

4. sayfanın ilk paragrafına dikkat

Mustafa Budak*

Kelime olarak katliam, “zaptolunan bir yerin irili ufaklı bütün halkını kılıçtan geçirmek demektir¹. Bir başka deyişle, “toplucu öldürme, kırım, soykırımı” anlamına gelmektedir². Daha da önemlisi, bir insanlık suçudur. Katliamın bir insanlık suçu olması, ille de uluslararası antlaşmalarla tanımlanmasını gerektirmemektedir. Bilfiil suçun işlenmiş olması yeterlidir. Öyleyse şu soru önem kazanmaktadır: Türklerle Ermeniler arasında varolan soykırım-katliam tartışmaları ortamında, gerçekten hangi taraf soykırım veya katliama maruz kalmıştır? Bunun ölçütü nedir? Ayrıca, tarafların ellerinde var olan yazılı kaynak veya belgeler ile hatıralar bu eylemin hangi tarafça gerçekleştirildiğinin yegâne ve yeterli kanıt olabilir mi? Yine, iddia olunan bir katliam veya soykırım eyleminin gerçek olabilmesi için maddi kanıtlar, ne kadar belirleyici olabilir? Yoksa, bu ölümler bir “mukatele” niteliğinde midir? En önemlisi, savaş ortamında bir tarafın (Ermenilerin) ölümünü önemseyip “katliam, soykırım” olarak görürken diğer

tarafın (Müslümanların) ölümünü “genel bir savaşın kurbanları”³ diyerek küçümsemek ne kadar doğru ve adilane bir tavidir?

Burada biz bütün bu sorulara cevap verecek değiliz. Ancak mesele, tarihten kaynaklanan siyasi bir meseledir ve bu yüzden bugüne kadar yukarıda sorduğumuz sorulara tatminkar cevaplar verilebilmiş değildir. Belki de bir süre daha verilemeyecektir. Oysa tarih belge demektir. Bu gerçekten hareketle bildirimizin amacı, Osmanlı arşiv belgelerine dayanarak Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na resmen girişinden sonraki ilk altı-yedi aylık süre (Kasım 1914-Mayıs 1915) içinde, Ermeni çetelerin gerek Osmanlı askeri kuvvetlerine ve gerekse Müslüman halka karşı giriştiği öldürme eylemlerini değerlendirmektir. Daha doğru deyimle, 27 Mayıs 1915 tarihli tehcir kararının alınmasını “hızlandırıcı”-bunu zorunluluk olarak okuyabiliriz- haline getiren olayları ele almaktır. Aynı zamanda bu dönem Sarıkamış hareketi (22 Aralık 1914) ile Çanakkale muharebelerinin yaşandığı bir döneme rastlamaktadır. Daha açıkçası, Osmanlı Devleti, bu dönem itibariyle önemli iki cephede çarpışmaktadır ve Ermeniler, iki cephede savaşan Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914'te, Almanya ile bir ittifak antlaşması imzalamış ise de henüz savaşa girmemişti. Ancak Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin çok geçmeden savaşa gireceğini ve bunun da kendileri için bir fırsat oluşturacağını düşünerek Van başta olmak üzere Sivas, Bitlis, Muş, Diyarbakır ve Zeyton gibi yerlerde isyan veya isyan hazırlıklarına başladılar. Meselâ, Almanya

(*) Doç. Dr., Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı.

- (1) Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 6.baskı, Ankara 1984, s.595,
- (2) *Türkçe Sözlük*, II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s.813.
- (3) Taner Akçam ve Vahakn N. Dadrian gibi Ermeni soykırım tezi savunucuları bu görüştedirler. Bkz., T.Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, 2.baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2002, s.32; V. Dadrian, *Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı, Toplu Makaleler 2* (Çeviren: Atila Tuğyan), Belge Yayınları, İstanbul 2005, s.21. Biz de bu konuyu bir başka çalışmamızda tartışmıştık. Bkz., M. Budak, “Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelerin Müslüman Kıyımları”, *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Editörler: Bülent Bakar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s.109-128.

ile ittifak antlaşması yapıldıktan yaklaşık bir ay sonra, 30 Ağustos'ta, Zeytinlu Ermeniler, Osmanlı bayrağı altında yaşamak istemediklerini ilân ederek isyana kalkıştılar. Fakat, bu isyan girişimi 60 kadar isyancının kısa sürede yakalanmasıyla bastırıldı⁴.

Ancak esas olayların Van merkez olmak üzere Bitlis ve Muş dolaylarında cereyan ettiği dikkati çekmekteydi. Özellikle Osmanlı Devleti'nin I.Dünya Savaşı'na resmen girmiş olduğu Kasım 1914'ten itibaren Ermeniler, Van bölgesinde isyan hazırlıklarına başladılar. Bu, alınan istihbarattan anlaşılmaktadır. Nitekim, 29 Kasım'da, Van Jandarma Fırkası Komutanı Kâzım Bey (Özalp), yakalanan iki casusun ifadesine dayanarak o sıralarda Ermenilerin Van vilayetinde bir isyan çıkaracakları ve Ermenilerin silahlandırıldığı haberini vermektedir⁵. 30 Kasım'da ise Van Valisi Cevdet Bey, İstanbul'a gönderdiği telgrafında, Ermenilerin bir olay çıkarmamalarına çalıştığını, Rus kuvvetlerinin de Kotur yönünden ilerlediklerini bildirmektedir⁶. Buna rağmen Vali Cevdet Bey, 1 Aralık 1914'te, Ermeni ileri gelenlerini toplayarak Müslümanlarla Ermeniler arasında çıkacak olayların devlete zarar vereceği uyarısında bulundu. Fakat Ermeniler, bu uyarıyı dikkate almadılar.

Ermenilerin Vali Cevdet Bey'in uyarısına uymamalarının asıl sebebi, 1 Kasım 1914'ten itibaren Rus Ordusunun Doğu Anadolu'ya yönelik bir askerî taarruz başlatmasıydı. Rus ordusu 10 Kasım'a kadar Horasan-Veli Baba-Tahir-Eleşkirt hattına gelmiş ve bunu fırsat bilen Osmanlı Ordusundaki Ermeni askerler, 11 Kasım'da Ruslar tarafına geçmişti. Bu taraf değiştirmenin bir başka sebebi de Rusların Müslüman halkın elinden aldığı silahları Ermenilere dağıtarak askerî birlikleri kurmalarıydı⁷. Taraf değiştiren Ermeni askerlerinden edindikleri istihbarat sayesinde Ruslar da stratejik mevki olan Köprüköy'ü ele geçirdiler. Bu arada Ermeni çeteleri boş durmamakta, ilerleyen Rus kuvvetlerine karşı mevzi almaya çalışan Osmanlı ordusuna zorluk çıkarmaktadır. Öyle ki Ermeniler, Aralık

ayının ilk günlerinde, Van vilayetinin Reşadiye ve Karçikan kazaları telgraf hatlarını kesdikleri gibi Osmanlı askerleriyle de çatışmaya girmişlerdir⁸. Bu olaylar, Erzurum Valisi Tahsin Bey tarafından Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya talimat talebiyle birlikte bildirildi⁹. Aynı günlerde, Reşadiye-Vastan ile Vatsan-Van telgraf hatları da Ermeniler tarafından kesilmiş ve hatta Pelli karakol komutanı "katlolunmuş"tu. Bunun üzerine Gevaş kaymakamı emrindeki jandarmalar ile Ermeniler arasında çatışma çıkmıştı¹⁰. Bu şekilde, Osmanlı Dahiliye Nazırı Talat Bey'in dediği gibi "hattı kesmek ve kuvve-i müsellaha ile çarpışmak derecesinde cür'et göstermek tabî'i verilen bir karar ve ta'lîmâta müstenîddir"¹¹. Daha anlaşılır bir ifadeyle söylersek, Ermenilerin bu eylemi cüretkar bir hareket olup önceden verilen bir karar ve talimatın sonucudur.

1914 Aralık sonlarına doğru gelindiğinde Van'da başlayan Ermenilerin başat rol üstlendikleri çarpışmalar, Bitlis vilayetine doğru yayıldı. Bir kere Van ile Bitlis arasındaki bazı Ermeni köyleri silahlı olarak ayaklandıkları gibi bazı Ermeni asker kaçakları da bunlara katılmıştı. Böylece güçlenen silahlı Ermeniler, Gevaş'a gitmekte olan kadı ile refikini ve Gevaş'tan evrak postasını yüklenerek Van'a gitmekte olan Osmanlı posta jandarmalarını pusuya düşürerek şehid etmişlerdi. Bunun sonucunda Van ile Bitlis postaları tehir edilmek durumunda kalınmıştı¹².

1915 yılına girerken Van ve Bitlis halisinde Ermenilerin güvenliği bozucu faaliyetleri artarak devam ediyordu. Osmanlı

(4) Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 2.baskı, TTK Yayınları, Ankara 1983, s.200.

(5) *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi* (ATBD), Sayı 81, Aralık 1982, Belge no.1812. s.49.

(6) K.Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.203.

(7) ATBD, Sayı 81, Aralık 1982, Belge no.1813, s.53.

(8) Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden Van Vilayetine 2 K.evvel 1330 (15 Aralık 1914) tarihli şifre telgraf, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (BOA), *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi* (DH-ŞFR), 48/7.

(9) Erzurum Valisi Tahsin Bey'in Enver Paşa'ya 7/8 K.evvel 1330 (20/21 Aralık 1914) tarihli şifre, ATBD, Sayı 81, Aralık 1982. Belge no. 1814, s.57.

(10) Dahiliye Nazırı imzalı mahrem ve müsta'cel 7 K.evvel 1330 (20 Aralık 1914) tarihli şifre, DH-ŞFR, 48/85.

(11) Aynı belge.

(12) Dahiliye Nazırı imzalı Van vilayetine gönderilen 15 K.evvel 1330 (28 Aralık 1914) tarihli şifre telgraf, DH-ŞFR, 48/182.

ordusundan kaçan Ermeni askerler ya Rus ordusu tarafına geçiyor ya da çeteler kurarak Müslüman halka saldırıyorlardı. Ermeni askerlerin ordudan firarı bir bakıma iyi idi. Bu firarlar çoğalınca Osmanlı ordusundaki Ermeniler silahtan arındırıldı ve onun yerine amele taburları oluşturuldu. Ne yazık ki bu yol taburları da Erzurum- Aşkale-Bayburd arasındaki telgraf hatlarını keserek haberleşmeyi sabote ettiler. Hatta, firar ederek çeteler oluşturdukları gibi Rus ordusuna katıldılar¹³. Sonunda Başkumandanlık 25 Şubat 1915'te bütün birliklere bir şu emri gönderdi¹⁴:

“Bitlis’de bazı Ermeni eşkiyası zuhur etmiş ve bazı Ermeni asker firarileri şekavete süluk eylemiş, Halep’de, Dörtüol’da Ermeniler tarafından asker ve jandarmaya tecavüz vuku bulmuş ve Kayseri sancağında Ermeni evlerinde külliyetli bombalar, Fransızca Rusça ve Ermenice şifre grupları bulunmuştur. Bu vekayi halen mühim olmamakla beraber düşmanlarımız tarafından memleket dahilinde bir ihtilal teşebbüsâtı hazırlandığına delalet etmektedir. Bununla beraber aşağıdaki maddelerin yeniden tebliğ ve tamimine lüzum görüldü.

“Ermeni erler, seyyar orduda veya seyyar ve sabit jandarmalarda katiyen silahlı hizmetlerde kullanılmayacaklar ve kumandanlar ve karargahın maiyet ve dairelerinde dahi istihdam olunmayacaklardı. Kumandanlar her türlü hükümet emirlerine mukavemeti, silahla tecavüzü en şiddetli surette esasından imha etmeye yetkilidir ve gerekirse örfi idare ilan edeceklerdir. Her yerde uyanık ve hazırlıklı bulunacak, ahaliyi korkutacak baskılardan kaçınılacak ve böylece itaat ve sadakattan ayrılmamış olanların zarar görmeyecekleri kanaati takviye edilecektir”.

Tabiatıyla Osmanlı Başkomutanlığının bu emri sebepsiz değildi. Çünkü, Ermeniler, Rus ordusunun ilerlemesinden cesaret alarak saldırıya geçmişlerdi.. Özellikle Van ve Bitlis havalisinde saldırılarını yoğunlaştırmışlardı. Nitekim, bölgeden gelen resmi bilgiler bu gelişmeleri doğrular nitelikteydi. Meselâ, Bitlis Valisi'nin 21 Şubat'ta Dahiliye Nezaretine

gönderdiği telgrafa göre, Haksef nahiyesindeki Ermeniler isyan ettikleri gibi Muş merkez kazasına bağlı Serveng köyünde Osmanlı askerlerine ateş açılmıştı. Bunun üzerine isyan eden Ermeni köyleri kâmilan işgal ve istinatgahları yakılıp hayvanlarına el konuldu. Yine Muş'un Akan bucağına bağlı Kümes köyünde, bucak müdürü ve jandarmalar kaldıkları evde Ermenilerin ateşi altında 8 saat kadar kalmışlardı. İlgi çekicidir ki, bu olayda, Muş Taşnak delegesi Rupen ile Muş Taşnak reislerinden Eşro bulunmaktaydı. Aynı telgrafta, birçok köylerde Ermenilerin başkaldırdığı haber verilmekteydi¹⁵. Meselâ, 27 Şubat'ta Adilcevaz'dan Van'a gelmekte olan 300 kadar Siirt gönüllüsünün Arın Ermeni köyünde saldırıya uğraması ve sekiz askerinin şehid olması bunlardan biriydi¹⁶.

Anlaşılan o ki, Ermeniler, isyan için zamanın geldiğini düşünmüşlerdi. Bu amaçla, silahlı Ermeni çeteleri, 2 Mart 1915'te, Van'ın yukarı mahallelerinde saldırıya geçtiler. Sözkonusu saldırılar, 23 şehid, 27 yaralı verilerek püskürtüldü. Bundan iki gün sonra, 4 Mart'ta, Van vilayeti, Mahmudiye kazasına bağlı Merkühu (Mir-Gehi)köyünde, Ermeni çeteleri, birçok Müslümanı öldürdüler. Bu ölümler, katliam niteliğindedir. Asıl vahim durum, Van'ın Ruslardan kurtarılmasından sonra yapılan incelemenin sonunda ortaya çıktı. Mahmudiye kaymakamının 4 Mart 1915(19 Şubat 1330)'de Dahiliye Nezareti'ne bildirdiği acı bilanço şöyle idi¹⁷:

Yerleşim Adı	Ölüm Şekli	Erkek	Kadın
Merkühü köyünde	Normal öldürme	41	14
Merkühü köyünde	Irza geçerek öldürme		4
İştucu köyünde	Normal öldürme:	7	4
İştucu köyünde	ırza geçilenlerden hayatta olanlar		5
	Yaralı	3	2

(13) Bu taburlar zaman içinde o kadar sorun haline geldi ki, sonunda Elazığ Valisi Şaban Bey'in 10 Nisan 1915 (28.3.1331) tarihli önerisi ve 3.Ordu Komutanlığının bunu uygun görmesi üzerine 4.Ordu bölgesi ile Ankara'ya gönderme kararı alındı.. Geniş bilgi için bkz., Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1996, s.46-49.

(14) K.Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.212-213.

(15) ATBD, Sayı 81, Aralık 1982, s.63-64 (Belge no 1815); K.Gürün, a.g.e., s.204.

(16) K.Gürün, a.g.e., s.204.

(17) ATBD, Sayı 81, Aralık 1982, s.83-88 (Belge no. 1819); K.Gürün, a.g.e., s.204.

Mahmudiye Kaymakamı Kemal Bey, sadece bu bilançoğu hükümetine bildirmemiş; hem yukarıdaki tabloyu değerlendirmiş ve hem de izlenecek yol hakkında görüşlerini aynı günkü bir başka telgrafında dile getirmişti: (Dipnot girecek)?

“Yüzyıllardan beri Osmanlı Devleti’nin koruyuculuğu altında yaşamlarını sürdüren Ermeni vatandaşlarımızın kendilerine bugünkü durumu sağlayan Müslümanlara karşı yaptıkları ve örneğine hiç rastlanmamış olan faciaları belirten şu bilgileri okurken boğulacak kadar ıstırap duyuyorum.

Yirminci asrın nefretle tarihe kaydedeceği bu lekeli sayfalarını vatanımız içinde hükümetimiz sayesinde güvenli ve mutlu bir hayat yaşayan Ermeni vatandaşlarımız yazmışlardır.

Bu şahısların masum ve bakire kızlardan başlayarak yetmiş yaşındaki erkeklere kadar Türkler hakkındaki uyguladıkları alçakça hareketlere karşı hükümetimiz her çeşit intikam ve kinden sıyrılmış olarak düzeni sağlamaya çalışmaktadır.

Ermeni Komitelerinin hükümetin bu durumundan faydalanarak tek veya toplu, fakat devamlı olarak yabancılara ve hükümete başvurmalarının nedeni komitelere katılan¹⁸ Ermenilerin faaliyetlerini örtmek ve kapatmak için olduğu kesindir. Hükümet, böyle sonsuz ve anlamsız başvurmalara son cevap olarak bu defter içindekileri ortaya koyduğu gün onların sağa sola başvurmalarının da sonu gelmiş olacaktır.”

Aynı günlerde, Van Jandarma Fırka Kumandanlığı’ndan alınan telgrafa göre, Van vilayetinin Şatak (Şıtak) kazasındaki Ermeniler, Jandarma karakoluna saldırdılar ve telgraf hatlarını kestiler¹⁹.

Ermenileri daha saldırgan yapan bir gelişme, Mart ayı ile birlikte Rusların yeniden Azerbaycan tarafından kuvvet sevketmeleri, Eleşkirt ovasındaki kuvvetlerini de Doğu-beyazıt taraflarına toplamaları ile Saray ve

Bargiri yönlerinden Van’a saldıracak olmaları idi²⁰. Bu durumun farkında olan Van Seyyar Jandarma Fırka Komutanı Kâzım Bey ile Van Valisi Cevdet Bey, Birinci Kuvve-i Seferiyye’nin Van’a gelmesini istediler. Bu istek 3.Ordu Komutanlığınca Başkomutanlığa bildirilmiş²¹ ve Enver Paşa da durumun ciddiyetini anlayarak Birinci Kuvve-i Seyyare’nin Van yönüne sevkini, daha sonra da Beşinci Kuvve-i Seyyare ile hareket birliği yapılmasını emretmişti²².

Bütün bu gergin ve her an patlamaya hazır ortamda, 16 Mart 1915’te, Van vilayetine bağlı Şatak kazasında komitacı öğretmen Osep’in üzerinde silah dağıtımını bildiren bir defter ve yasak silahlarla birlikte yakalanması Ermenilerin ayaklanmasına sebep oldu²³. İlk olarak Şatak Ermenileri, jandarma er ve karakollarına saldırdıkları gibi Şatak-Van-Bitlis telgraf hatlarını da kestiler²⁴. Bir gün sonra (17 Mart’ta) Van vilayetinin Tımar Bucağına bağlı İrmıye köyünde koyun sayan tahsildar ve jandarmaya Ermeniler tarafından ateş edildi. Bu çarpışma, Van’dan takviye gelen jandarma müfrezesi sayesinde sona erdirildi. Buna rağmen Ermeniler, Tımar Bucağının Müslüman Kürt köylerine saldırdılar²⁵.

Van Valisi Cevdet Bey, 23 Mart’ta Dahiliye Nezareti’ne gönderdiği telgrafta, Tımar bucağına bağlı Bayrak (Özkaynak), Alaköy, İblakinis Buhanis ve Barık köylerini Ermenilerin kuşattığını ve yardım için 40 kişilik iki müfrezenin sevk edildiğini bildirmekteydi²⁶.

(18) ATBD, Sayı 86, Nisan 1987, Belge no. 2051; E.Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1994, s.168; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2004, s.56.

(19) ATBD, Sayı 81, Aralık 1982, s.101 (Belge no.1821)

(20) W.E.D.Allen- Paul Muratoff, *Kafkas Harekâtı, 1821-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1966, s.278.

(21) ATBD, Sayı 81 Aralık 1982, s.105 (Belge 1822)

(22) Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım*, II, İstanbul 1943, s.186.

(23) Van Jandarma Fırka Kumandanının 3.Ordu Kumandanlığına gönderdiği 16 Mart 1915 tarihli telgraf, ATASE Arşivi, Kls2818, Dos.59, Fih 1-15’ten naklen, Ergünoç Akçora, *Van ve Çevresinde Ermeni İsyanları* s.168.

(24) Harbiye Nezaretine gönderilen 19 Mart 1915 tarihli telgraf, ATBD, Sayı 81, Aralık 1982 (Belge no.1821)

(25) 3.Ordu Kumandanlığının Başkumandanlığa 24 Mart 1915 (11Mart 1331) tarihli telgraf, ATBD, Sayı 81, s.105 Belge no. 1822.

(26) E.Akçora, *a.g.e.*, s.169

Cevdet Bey, 25 Mart'ta Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği bir başka şifre telgrafında, Rus ordusunun Kotur boğazını geçip Saray'a ulaşmalarına paralel olarak Ermenilerin de her taraftan isyan edeceklerini bildirmektedir²⁷.

Nitekim Ruslar, Saray'a girdikten sonra Ermeniler, vahşice eylemlere giriştiler. Meselâ, Ruslar Saray'ın merkezine girdikleri sırada iki yüz nüfuslu Köprüköy'de Ermeni çetelerince basılarak erkek, kadın ve çocuk demeden bütün insanlar katledildi ve bununla yetinmeyen Ermeni çeteleri bütün köyü yaktılar. Yine o günlerde "Karakeşiş karyesinden kayık ile Van Gölü'nden geçerek İririn karyesine çıkan efrad bir çoğunun na'şlarının dalgaların çalkantılarıyla deniz kumluklarına çıkarıldıklarını görenler" olmuştu²⁸.

Bu tarz saldırı hareketleri, Nisan ayının ilk günlerinde de köy baskınları, karakol saldırıları ve telgraf hatlarını kesmeler şeklinde devam etti. Asıl isyanın patlak vereceği zamanın yaklaştığı günlerde, Van Seyyar Jandarma Komutanlığından alınan 16/17 Nisan tarihli bir telgrafta, Van vilayetinin Şatak/Şıtak Ermenilerinin her zaman olduğu gibi jandarma erlerine ve karakollara saldırdıkları ve telgraf hatlarını kestiklerini haber vermektedir²⁹. Bu saldırılarda Ermeniler, jandarma erleri ile bazı memurları öldürdüler³⁰.

Sonunda, Aram Manukyan yönetimindeki Ermeni çeteleri, 20 Nisan 1915'te Van'da asıl isyanı başlattılar. Ermeni araştırmacılar, 18 Mayıs 1915'e kadar süren bu isyanı üç aşamada değerlendirmektedirler: Birinci evre: 20-28 Nisan, İkinci evre: 29 Nisan-8 Mayıs, Üçüncü evre: 9 Mayıs-18 Mayıs.

20 Nisan'da başlayan birinci evrede Ermenilerin ilk işi Bağlar'daki bütün resmi binaları işgal etmek oldu. 22 Nisan'da Bulgaratsi Grigor adlı bir Ermeni çeteci, Hamitağa Kışlasına kazılmış lağımı patlattı. Bu gelişmeler Ermeni gazetesi Ashatarak'da yayınlanarak Ermeni halkının morali yüksek tutulmaya çalışıldı³¹. Ancak bu durum Osmanlı Devleti açısından pek parlak değildi. Van Valisi

Cevdet Bey'in 3. Ordu Komutanlığına gönderdiği 20 Nisan 1915 tarihli telgrafa göre, İsyancılar Van'ın Ermeni mahallelerine yakın olan karakollara ve Müslüman evlere ateş açmaya başlamışlardı. Gevaş telgraf hattı onarıılırken Başkale, Havasor, Memortki, Şersat telgraf telleri kesildi³².

Osmanlı Devleti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kayıtlarına dayanarak hazırlanmış Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareket-i İhtilaliyesi adlı eserde olaylar şöyle anlatılıyor:

"Kürt köylerine, yolculara taarruz ve rastladıkları İslamı çocuk ayırt etmeden acımasızca öldürmeye başladılar. Gevaş, Şatak, Havasor ve Tımar'daki ayaklanmalar nedeniyle takip hareketi için il merkezinden kuvvet çıkarıldığını bilen ayaklanma kuvveti, Van'da Hamitağa Kışlasında bulunan bağımsız bölüğe ve Ermeni mahallelerini çevirmiş olan jandarma ve sivil karakollara ateş açtılar. İç kent denilen kısımda düşünülmecek bir şiddet ve çoğunlukla saldırdılar... geceleri lağım ve bombalar patlatılıyordu. Asker bulunan yerlere, Osmanlı bankası, Genel Dış Borçlar Yönetimi, tekel, posta-telgraf ve hükümet binalarını bomba atılarak havaya uçuruldu. En seçkin savaşıçılardan el bombalarıyla donatılmış 700 Ermeni fedaisi Van kalesine hücum etti. Ayaklanma Ermenilerin taarruzu, hükümetin savunması ile nisan sonuna kadar sürdü"³³.

25 Nisan'a gelindiğinde Osmanlı Devleti için işler karmakarışıktı. Hem Rus kuvvetleri Doğu Anadolu'da ilerlemekte ve hem de bunun etkisiyle Ermeni çeteleri saldırılarını şiddetlendirmektedirler. Ermeniler, küçük bir fabrika inşa ederek burada kurdukları

(27) ATBD, Sayı 86, Nisan 1987, s.17-22(Belge no.2052).

(28) *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)* I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2001, s.10 .

(29) ATBD, Sayı 81, s. 119, belge no.1825.

(30) A.Sabis, *Harp Hatıralarım* II, s.226,

(31) Hasan Oktay, Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü(1896-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 5, Bahar 2002, s..84-137.

(32) ATBD, Sayı 81, s.123 belge no.1826.

(33) *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri* (Meşrutiyet'in ilanından önce ve sonra), Genelkurmay Basımevi, Ankara 2003, s.171-172.

dökümhanede top döktüler, silahları için de cephane ürettiler. Nitekim bir Ermeni kimya öğretmeni barut imal etmeyi başardığı gibi basit bombalar da yapmaktaydılar. Bu ise Ermeni ihtilalcilere psikolojik destek anlamına gelmekteydi³⁴.

Ermenilerin bu faaliyetleri, o günlerde Osmanlı ordusunda subay olarak görev yapmış Venezuellalı Rafael de Nögalis'in "Hilal Altında Dört Yıl" adlı İspanyolca hatıratı tarafından da doğrulanmaktadır. Nögalis, Ermenilerin ne kadar iyi silahlandığını şu sözlerle açıklamaktadır³⁵:

"Ermeniler mavzer tabancaları ile iyi teslihl edilmişlerdi. Bu tabancalarla kısa mesafelerde iyi netice istihsal ediyorlardı. Adeta makineli tüfek gibi 4 ile 6 tabanca ekseriya aynı zamanda aynı hedefe ateş ediyorlardı. Ermeniler bir mevziden attıktan sonra tabancaları diğer yerde birçok deliklerden görünmeye başlıyordu. Biz vaziyetin ne şekil aldığını anlayınca kadar bunlar ateşleriyle ölüm saçıyorlardı."

Ermenilerin Müslüman ev ve askeri birimleri nasıl havaya uçurduklarını şöyle belirtmektedir³⁶:

"Bugün (28 Nisan) Ermeniler bir lağım yardımıyla Reşadiye mahallesinin yarısını behava ettiler. Bu mahallede Yüzbaşı Reşit Bey ile Bargiri Kaymakamı Bağlar mahallesinin büyük kısmına ateşleriyle hakim bulunuyorlardı."

Nögalis'e göre Ermeniler imal ettikleri toplarıyla da hünerliyidiler:"Ermenilerin ellerindeki top kendilerinin bizzat imal eydikleri eski toplar idi. Bu topları tuğla evler içinde muhafaza ediyorlar; bunları evler arasından her tarafa, köşelere, methallere ve barakalar arasından müdafaa edilebilecek sokaklara kolayca gönderebiliyorlardı. Ermenilerin elinde binlerce mavzer tabancasından başka çok miktarda filinta ve tüfek de vardı; bunları senelerce satın alarak depo etmişlerdi. Ermenilerde bize zayıat verdiren el bombası da mebzulen mevcut idi."³⁷

Mayıs ayına gelindiğinde, Ermeniler, eylemlerinin şiddetini artırdılar. Diğer taraftan da Ruslar, Van'a yaklaşmaktaydılar. İlk önce Van'a giden yolları kestiler. 3.Ordu Komutanı Halil Bey, Van'ı kurtarmayı düşünmüşse de Rusların aldıkları tedbirler yüzünden bunu gerçekleştiremedi. Diğer taraftan da Van Valisi Cevdet Bey, Rus ve Ermeni baskısı karşısında çaresizdi. Sonunda Cevdet Bey, 16/17 Mayıs gecesi Van'dan çekildi. Bunun üzerinde Van önce Ermenilerin ve sonra da Rusların eline geçti. Özellikle Ermenilerin şehre giriş ve halka yaklaşımları çok korkunç idi. Bu durum, Almanya'nın İstanbul büyükelçisi Wangenheim, 19 Mayıs 1915'te, kendi dışişleri bakanlığına gönderdiği telgrafta da doğrulanmakta ve "17 Mayıs 1915'te Van, Ruslar tarafından işgal edilmiş, Ermeniler düşman tarafına geçmiş ve Müslümanları katle başlamıştır. Bitlis istikametinde 80.000 Müslüman kaçmaya" çalıştığı belirtilmekteydi³⁸.

Bu bağlamda kaçan ve kurtulan Vanlı bir kadının anlattıkları, olayın hangi boyutlarda ve insanlık dışı olduğunu ortaya koymaktadır. Söz konusu görgü tanığı bu kadın Ermeni çeteler tarafından yakalandıktan sonraki olup bitenleri anlatmaktadır³⁹:

"Yedikilise mütevellisi ve Van'ın esbak Sandık Emni Rupen Efendi gelerek katletmeyiniz merkeze gönderiniz yollu tenbihatı üzerine Haçyoğan mahallesine götürdüler bir haneye bıraktılar. Hayli sa'at mürurunda daha hayli a'ile getirildi, oradan da Amerikan mü'essesine sevkolunduk. Bir müddet adam başına birer somun verilirdi. Bir aralık da akşamları birer mikdar yahni verildi. Verilen somunları yiyenlerin saçları dökülerek ve kanlı sular akarak ölür ve na'şları da şişer idi. Beş çocuğumdan dördü bu yolda telef oldu.

(34) H.Oktay, a.g.m.

(35) Hüseyin Çelik, "Görgü Tanıklarınca 1915 Van İsyanı", www.karabakh-doc-gen.az/ru/armyanstvo/arm

(36) H.Çelik, a.g.m.,

(37) H.Çelik, a.g.m.,

(38) Nejat Göyünç, "Türk-Ermeni İlişkileri ve Ermeni Soykırımı İddiaları". *Ermeni Sorunu ve Bursa Ermenileri*, Bursa 2000, s.11'den naklen Y.Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri*, s.56-57

(39) Van'ın Hatuniye mahallesinden Miraçoğlu Süvari Çavuşu Osman'ın zevcesi Nigar'ın ifadesi, *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri I*, s.11-12.

Amerika mü'essesesine Rusların topladığı zükûr inâs tahminen sekiz bini mütecaviz görünüyorlardı. Bunlar bahçelerde ve mü'essesenin dâhil ve haricinde bulundurulmuyordu. Orada iki ay kaldık. O kadar nüfus bu müddet içinde yedikleri somunlardan telef oldular, bunlardan yüz elli kadar(1) ancak kurtuldu. Oradan bizi Hacı Ziya Bey'in hanesine doldurdular. Gerek evvelce bulduğumuz mü'essesede ve gerekse bu hanede edeb-i beşer haricinde yapılmadık şenâ'at kalmadı. İhtiyâre kadınlara ale'l-inad fi'l-i zinâ icrâ olundu. Yedi yaşından yukarı erkek çocuklara varınca Ermeni gençlerinin tecavüzât-ı kesirelerinden telef oldular. Bulduğumuz müddet içindeki geceler, Kazaklar gelir beğendikleri kız ve kadınları götürür, sabahleyin bazılarını getirirlerdi. Gündüzleri de Kazaklar ve Ermeniler içeriye girer gözü tuttuklarını götürürlerdi ve çok vakitlerde o kadar şenlik içinde alenen fi'l-i şeni' yapıldı. Beğenmedikleri kadınların da yüzlerine tükürmekle ta'zib ederlerdi. Bizi dışarı çıkarır vefat eden cenazelerin ırzına muvacehemezde taş ile kazık çakar, sonra da kuyulara doldururlardı. "Sizi de böyle yapacağız" derlerdi. Hatta muhasebe ketebesinden Hoca Hüseyin Efendi'nin kerimesine ve Yoğurtçu oğullarından Kumru'ya ve benim tanımadığım onbeşden ziyade nisvana vâki olan şeni'-i kesireden dolayı terk-i hayat etdiler."

İşte bütün bu olaylar, Osmanlı sivil ve askeri yöneticilerinin zihninde Ermeni isyancıların başka bölgelere sevkini düşündürtmeye başladı. Nitekim 2 Mayıs'ta, Başkomutan Vekili Enver Paşa, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği bir yazıda, isyankar

Ermenileri kastederek "isyan ve ihtilal için daima bir ocak halindedirler. Bu halkın oradan kaldırılarak isyan yuvasının dağıtılması" düşüncesinde olduğunu ve "Ermenilerin aileleriyle birlikte Rus sınırı içine göndermek yahut, bu Ermenileri ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak" gerektiğini ifade ediyordu⁴⁰. Sonunda bu tehcir düşüncesi, 27 Mayıs'ta bir geçici kanuna⁴¹ dönüşmüş ve Meclis-i Vükela da bu kanunun uygulanması ve metodunu belirlemek için 30 Mayıs'ta yeni bir karar aldı⁴². Böylece tehcir kararı uygulanmaya başlanmış oldu.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinden sonra Rus kuvvetlerinin öncü konumuna geldiler. Bu konum, Doğu Anadolu'nun Müslüman halkı için Ermenilerin başat rol oynadığı olayların çıkmasına sebep olan bir konumdu. Bunun sonucunda, Doğu Anadolu'nun Müslüman halkı, Ermenilerin zulmüne uğradı. Bunun adı tek taraflı Ermenilerin gerçekleştirdiği bir katliam idi. İnsanların kadın erkek ayrımı yapmaksızın süngülenip kurşunlandırıldığı, gözlere süngü saplandığı, çeşitli organların kesildiği, tandırda yetişkin-çocuk denmeden yakıldığı ve ırza geçmelerin yaşandığı hatırlanırsa bunun adı katliamdan başkası olamazdı. Bilinmelidir ki, bizim katliam dediğimiz ölümler sadece belgelerle ispatlanmamış, Van gibi birçok Doğu Anadolu vilayetinin çeşitli yerlerinde toplu mezarlar bulunmuştur.

(40) *ATBD*, Sayı 81, Aralık 82, s. 141 (Belge no.1830)

(41) " Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyye İttihaz Olunacak Tedâbir Hakkında Kanun-ı Muvakkat", *Takvim-i Vekayi*, nr.2189, 19 Mayıs 1331/1 Haziran 1915.

(42) *BOA, Meclis-i Vükela Mazbatası*, 198/163'ten naklen *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.30-32.